

**ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ОГУЗЬКИХ МОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ
ДОБИ СЕЛЬДЖУКІВ ЗА ТЕКСТОМ شجره نراكمه
(список О. Г. Туманського – О. М. Самойловича)**

Дрига І. М.

1. Вступ. Видані у серії “Классики отечественного востоковедения. А. Н. Самойлович. Тюркское языкознание. Филология. Руника” (2005) тексти навчального посібника, вживаного у школах туркмен Закаспійської області, “Світоч ісламу” (رونق الاسلام) вид. ташкентського орієнталіста М. П. Остроумова, створено 869 / 1464–65 рр.) та “Родослівного дерева туркмен” Ебульгазі хана (вид. А. Туманського та О. Самойловича) пропонують тюркологів текстологічні відомості та примітки до перекладу, проте не містять жодних лінгвістичних коментарів. Поруч із тим, ці два тексти – перший з котрих, за виразом Самойловича, становить “коротку мусульманську катехизу у віршах”, демонструють наявність таких рис, що сприяють ідентифікувати як загальноогузькі, так і східноогузькі мовні стани. Як відомо, для західної огузької групи тюркських мов важливою є верхня межа передісторії кожної з означених мов, якою і є загальноогузький стан.

2. Постановка завдання. Перу автора, Ебульгазі ханові¹, усього належить відомі на сьогодні два тексти – “Родослівне дерево тюрків” (лишилося незавершеним внаслідок смерті автора) та “Родослівне дерево туркмен” (1659–60), що посідають відмінне місце з точки зору мовознавства, адже, за традицією усталеної думки О. М. Кононова, демонструють “перехідні від старої писемної чагатайської² до узбецької мови” риси. Водночас в останні роки дедалі більше лунають твердження про неабияку наявність огузької мовної компоненти в мові цих пам’яток, тож питання про мовний характер означених текстів залишається до кінця нерозв’язаним. Метою статті є розгляд мовного стану представлених фрагментів текстів, з огляду на наявність або початок руйнації типових для загальноогузької мовної спільноти рис, а відтак ступінь розвиненості уже рис загальноогузьких.

3. Аналіз останніх досліджень та публікацій.

На разі відомо 7 списків твору: ташкентський 1661 (гіджри 1071) р., узятий нами за основу по публікації О. М. Самойловича петербурзький 1822 (гіджри 1237, якраз переданий після смерті О.

Туманського³ у 1920 р. до Азійського музею, а також опублікований Турецьким лінгвістичним Товариством 1937 р.); ташкентський 1-й 1897 р. (гіджри 1314), ташкентський 2-й 1799–1800 рр. (гіджри 1214); ашхабадський, початку ХІХ ст. (№546 Інституту мови та літератури АН Туркменістану), і, нарешті, ашхабадський 1-й 1928–1929 рр. (гіджри 1347, №555 там само). Перший російський переклад фрагментів “Родослівного дерева туркмен” належить А. Туманському (1897, Ашхабад), а публікація в тюркському світі – Турецькому лінгвістичному Товариству [Desmaisons, 5] 1937 р. Критичне дослідження усіх семи списків тексту було здійснено О. М. Кононовим (1958), де поруч із російським перекладом найбільш повного інваріанту тексту, антропонімічним та топонімічним показниками містились розділи, присвячені мові твору, з поступовим розглядом його фонетики, морфології та синтаксису. З-поміж попередніх видань працю Кононова виділяє повне використання усіх рукописів із зауваженнями щодо особливостей їх орфографії, проте недостатню увагу було звернено на лексику (крім зібраних в показники власних, родових та географічних назв, лексику не проаналізовано), а також відсутні транскрипційний текст оригіналу та лінгвістичний показник. Серед пізніших праць згадаймо також надрукований М. Ергіном, з опублікованого Кононовим оригіналу, турецький переклад “Дерева...” в серії “1001 основний твір Tercüman”, а також найповніше, на наш погляд, критичне видання З. К. Ольмез за результатами її докторської дисертації [Ebulgazi], але, втім, їй бракувало доступу до усіх списків рукописів. Як же ставляться до присутності огузьких елементів в мові пам’ятки усі вищезгадані автори?

О. Самойлович свідчить, що авторство першого наведеного ним тексту у мектебах приписували шейху Шерефу, про якого Самойлович вказує, спираючись на переказ, що останній, начебто тат, походив з Хіви, проте свій твір написав мовою “турецькою” на прохання чабанів, що кочували на той час у хівинській пустелі, а одержану ним за те винагороду жертвував нужденним, і його поховання знаходиться у Нухурі, що є поблизу Ашхабада⁴.

Другий текст у творі Ебульгазі – це обробка сучасної авторові редакції “Огузнаме”. Темою “Родослівного дерева...” є оповідь про рід “туркменів” з кількох розповсюджених серед туркмен огузьких оповідань-версій цього дестану. На початку знаходиться традиційна частина, що пояснює причину написання твору.

Користуючись п'ятьма “невиданими списками”⁵ “Родослівного дерева туркмен” (перший, найдавніший з котрих є ташкентського походження, решта чотири – туркменського, списки 2 і 3 – ашхабадські; Самойловичеві відомо, що “в російсько – перській газеті” 1903 р. Було розпочато друк тексту “Родослівного дерева...”), Самойлович наводить текст того ж переказу про шейха Шерефа. Ми наводимо підрядкову транслітерацію та наш український переклад оригіналу:

*Nızır ilı 1 Salur ilindin (з племені) 2 Abulhan da (Балхан, на березі Каспію) 3 Arsarı 4 bay teugen (на ймення) 5 bar ırđı

Був собі у Балхані, області Хизир, з племені Салур, бай на ймення Арсари

6 uzaq ‘ömr tabqan (отримавши) 7 * devletli (багатий) ve 8 musulmanlıqqa 9 göşuş 10 qılaturğan (прихильник) 11 kışı 12 ırđı

Був він особою, що дістала довге багате життя, і була прихильна до мусульманства,

13 bu sözümızning 14 delili bu 15 kim ol 16 zemanda urgıncıda (в Ургенчі) 17 bir ‘aziz kışı bar ırđı şeyh 18 * Şeref atlı

Доказом оцього нашого слова є те, що на той час в Ургенчі була свята людина – що звався шейх Шереф,

19 şeyhliq mesnedında 20 oturğan (на престолі) * ve hem mela ırđı (вчений)

Посідав він шейхський престол і до того ж був вчений

21 Arsarı 22 bay * barıb şeyh mezkurge (до вищезгаданого) 23 qırq tüve niyaz birib (милостиню)

Прийшовши до вищезгаданого шейха, бай Арсари подав милостиню сорок верблюдів

24 anabat qılıb (покаяння) 25 * altemas yüzındın (перед лицем твоїм пав чолом) 26 ‘arz qıldıgım

Покаювшись і павши чолом перед лицем його, оповів (таке):

‘biz 27 turük 29 tururbız 30 ‘arabi kitablarını 31 oqub 32 inik m’anisına 33 yetişüb 34 * ‘amil qılmaqlıq (виконувати) nusi 35 meşgul * bulaturur (важко).

“Ми єсьмо тюрки, і важко нам є читати арабських книжок, осягаючи їх глибокий смисл та виконувати за ними (передписане)”.

36 eker arabi mes’ele lerni 37 türki 38 tercüme qılıb 39 * ‘enayat qılsangız (блаженно вчинили) ırđı 40 sevabga (до воздаяння) 41 şirin bulur ırđingız (наділили) 42 tedi

“Якщо ж би Ви блаженно так вчинили, здійснивши переклад арабських питань на (мову) тюркі, то наділили б своєю милістю (на достойне) воздаяння, – повів він

43 ursa / yerse / anda (тоді) 44 * şeyh Şeref Hoaca (hwaca) 45 taqi 46 barc/ça (yce) 47 * mes'ele'i dinini 48 tercüme qilib bir kitab aytib (eyitib) m'ün 49 al-mürid at qıyub (поклав назву) Arsarı 50 bayğa berdi

Тоді ж бо шейх Шереф Ходжа здійснив переклад усіх релігійних питань, склав (таку собі) книгу, поклав їй назву “Аль-мюрід”, та оддав її баю Арсари.

ol vaqıtdın 51 ta bu kün ğece 52 barca (yci) 53 * türkmanlar ol kitab ning mes'ele leriĝe 'aml qılaturlar 54⁶...

Відтоді та аж до сьогодні усі туркмени є виконуючими засади, заповідані тією книгою...

4. Виклад основних положень. Як можна побачити з тексту, а також спираючись на зауваження О. М. Самойловича, перед нами – достатньо неоднорідна, “перемішана” мова тюркі, що, проте, свідчить про початок та поступовість процесу розкладу огузьких діалектів, а також, що цей процес виходив далеко за часові межі тієї або іншої окремої групи не лише огузьких, але й усіх тюркських мов. Згадаймо тут О. Щербака, що класифікував чагатайську мову на такі періоди:

1. X–XIII ст., добу входження західнотюркських (кипчацьких) та південнотюркських (огузьких) рис;

2. XIV–XVII ст., період створення “штучної” книжно-писемної мови;

3. XVII–XVIII ст., доби входження в писемну мову місцевих діалектних елементів [Баскаков, 18].

За цією періодизацією мова Ебульгазі належить до післякласичного періоду від XVII ст., де в мову входять місцеві діалектні елементи. З. К. Ольмез зауважує про мову пам'ятки, що в цю добу “розпочинають поволі виказувати себе узбецькі риси”... (с. 31). Проте тут увагу звертаємо і на риси огузькі, або, за термінологією часів Самойловича, “південнотюркські”. Самойлович на с. 893 наводить також список “старих” (експ. старотюркських) лексем та дві граматичні форми, що він їх зустрів у списках “Світоча...”, проте в опублікованому ним уривку жодної з цих лексем нами віднайдено не було. В той же час, якщо розглянути наведений Самойловичем “для унаочнення”, без ніяких лінгвіс-

тичних коментарів, уривок із початку глави 10, означені форми спостерігаються вряди-годи:

Bâb-1 ‘âşir kim kılur havz-ı beyân / Hem kuzug-lar hükmüni eyler ‘ıyân

İmdi gel saf hükmüni hem tiñle-gil / Tikme sendin bir nişâne angla-gıl

Adamniñ arıgluğı-dur saf bile / Saf arıg bulmasa adam ni kıla
Ol dengiz arıg safı yahud meger / Kar yağmur ta kim ol gökden yagar

Cümlesiniñ adı mutlak saf bolur / Ger gasl yahud tahâret kim kılur

Ala ol havzınıñ dahı bil hükmüni / Biliben sor anlara kıl hükmüni
Havz-ı ekber havz-ı asgar cümle yat / Havz içinde sözlengen bu iki at
Havz-ı ekber on içinde on bolur / Ger müdevver bolsa kırk arşın bolur

Ba’zı-lar hem otuz altı tidiler / Ba’zı-lar hem kırk sekiz tip idiler
Mundın eksük bolsa bolur ol sıgar / Ol safa tüşse necs murdar kılar

Ger necâset tüşse havz-ı ekbere / Kıl tahâret yok ziyân bil ol yire
Ger görünse ol necâset söz öküş / Ger görünmese necs-i pâk ol tutuş

E/İRde yürse rengi ıssı ya meza / Ol safa kılmak tahâret nâ-sezâ
Ya’ni bolsa üç sıfatdın birisi / Saf necis ol bolsa bu üç birisi
Kılma ol safga tahâret ya gasıl / Çün necisdin bir eser boldı vâsıl
İki arşın bolsa saf-nıñ kiñligi / Hem niçe bolsa uzun uzunluğı
Yağmışında on içinde bolgay on / Havz-ı ekber hükmi üze bolgay on

Ol arıg-dın ger arıg kılsa ‘amel / Bil arıgdur kılsa ammâ her ‘amel
Ger necâset tüşse bolur ihtilâf / Kim arıg kim tidi murdar ihtilâf
Ol necâset yatkanı yir havldin / Al ırakdın bu zarûret kavldin
Bu rivâyetni okıdur multikat? / Hâliye işke buyur sözleme kat...

Пливким, багатим на порівняння та барвистим стилем твір становить один із найліпших зразків чагатайської мови XVII ст. Статистика, наведена у Зюхаль Ольмез по лексиці твору, свідчить, що кількість запозичень коливається в межах 25% (з 1811 лексем 463 – арабоперські). Як зауважив О. М. Кононов, “...завдяки обмеженому використанню арабо-перських запозичень в мову останнього періоду чагатайської мови, внаслідок немаловажної зміни лексичного складу мови, морфологічна структура

чагатайської мови зберігається, а лексичний склад її наближено до словнику народно-розмовного мовлення” (с. 116).

З. К. Ольмез обережно зазначає, що “Родослівне дерево туркмен написано чагатайською тюркською мовою, проте почасти в ньому трапляються огузькі, узбецькі та кипчацькі особливості” (с. 32). Спостерігаються відзначені цією авторкою наступні огузькі риси: форма можливості утворюється за допомогою *bilmek*, а не чагатайського *almak*: *ayta bilmey miz*, *qıla bilmedi*; особовий займенник *anlar* замість східнотюркського *alar*; відіменний афікс *-lig/-lig* втратив *g*: *ulı / ulıǵ*; *atlı*; *küçli*; губні варіанти афіксів, додані до негубних основ коренів: *aşdum*, *berdüm*, *keldüm*, *bardum*; спрямувальний відмінок на *-a*, що додається до слів без афіксів приналежності: *qola*; наявність вставного *n* після афіксів приналежності перед відмінковим афіксом: *aning zamaniNda*, *Amu suyuNdin*, тощо (с. 33, 56, 66, 77).

Для реконструкції рис загальнотюркського стану, по даних фрагменту, для нас важливими є і наступні міркування:

1. Передача як довгих, так і практично повсякчасно коротких голосних на письмі – що свідчить як про тривалість уйгурської писемної традиції, якій саме й була властива передача на письмі літерами, а не огласовками, голосних, так і адресування до широких кіл споживачів книжкової продукції.

2. Мова пам’ятки дає нам дані, що наближають її мову до мови “Книги мого діда Коркуда” та відомих списків “Огуз-наме”.

3. Разом із тим, у тексті пам’ятки натрапляємо на наступні архаїзми: *Azaq / athaq* – нога; *öküş* – багато; *if / uf* – будинок; *ay-* – мовити; *tekme* – усілякий; *kamuğ* – усі; *quduğ / quzuğ* – криниця тощо;

4. Граматичні особливості: 4.1. заперечна форма дієприслівника на *-madın*, 4.2. майбутній час на *-(ı)sar*.

Другий список пам’ятки – “Родослівного дерева туркмен” Ебульгазі хана – був скопійований А. Г. Туманським з ташкентського примірника рукопису, який походив саме з “туркменського середовища”⁷. Список, котрим скористалися Туманський і за ним – Самойлович, датовано 1237 роком гіджри (1821–1822), переписано муллою Курбан Гельді, сином Ораз Мугаммед-мулли, племені кайихан, роду чарик:

Bilgıl kim oğuz han qara han oğlı dur. Oğuz haning altı oğlı buldı. İlğ/n uluğı kün han andın kiçik ay han andın kiçik yulduz han andın

kiçik kül(n?) han andın kiçik dağ han andın kiçik tengiz han durur ve yine bilgil kim ihsan şeyh y'ani dane ata rahmet ullah 'aliğa ilham –i rabhani bulub cami'i seyinhan ilige oğuz name aytib turur.

Український переклад: знайте, що Огуз хан – син Кара хана. В Огуз хана було шість синів. Перший Улуг кюн хан, від нього молодший є Ай хан, від нього молодший Юлдуз хан, від нього молодший Кюль(н) хан, від нього молодший Даг хан, від нього молодший Тенгіз хан, – і знов-таки знайте, що шейх Іхсан, хай упокоїться душа його в Бозі, оповів Огузнаме Сеїнхан Илигу...

Самойлович відзначає, що мова твору нестара і містить огузо – туркменські елементи – вкраплення. За розміром включені до тексту віршовані фрагменти наближаються до турецької літератури доби створення “Кітаб –и дедем Коркуд”, хикметів – повчань Агмеда Ясеві XII ст., а також “Кисса-і Юсуф” Алі XIII ст. Поруч із тим, архаїзми, що зустрічаються в тексті, наприклад: – ötrü – назустріч, та kamug – увесь – відсилають нас до ще більш давньої доби, приблизно XIII–XIV ст., що дозволяє говорити про те, що оригінал віднайдених російським вченим списку був безперечно ще більш раннім.

Самойловичем також наведено сім чотиривіршів та початок неперекладеного ані їм самим, ані Туманським вірша: döndüm kaçıb qanlı handın... тощо. Ним же виділено наступні критерії розведення в структурі огузьких (як східно-, так і західноогузьких) та “уйгурських” (східноуйгурських та “західноуйгурських”, інакше кипчацьких) живих народних говірок: в основу такого розведення покладено фонетичну ознаку наявності / відсутності відповідно ğ та g; ga та a, -lı та liğ. -ping та - ing; -dın та – dan; крім того, такою ідентифікуючою рисою є відповідність кипчацького j в d усіх чотирьох мовах зазначеної групи.

Як відзначає Е. О. Груніна (Историческая грамматика турецького языка. Морфология. – М., 1991. – С. 10–11), діалектна основа турецької літературної мови XIII–XIV століть дозволяє припускати її складання на основі мови огузів (= сельджуцьких туркмен). Спроба розмежувати діалектні угруповання огузів у складі Огузького союзу та сельджуцькому русі може мати виключно географічні підстави. В етнічно різноманітному сельджуцькому угрупованні, до якого постійно приєднувалися нові масиви кочових груп, виділення певної “сельджуцької мови” видається неправомірним. Тому, на думку Груніної, доцільніше

вести мову про відмінні міграційні хвилі огузів у районах їх локалізації.

Виходячи з того, що риси огузької мовної консолідації документуються вже на момент XI століття, слід виділяти загальноогузький мовний стан (IX–XII ст.), східно – та західноогузький мовний ареали (XII–XIV ст.), а також останній етап становлення окремих огузьких мов. Загальноогузький мовний стан є відносно пізнім, зумовленим типологічною уповільненістю розвитку граматичного строю в тюркських мовах. Серед його рис – наявність опозиції “слабкий / сильний” щільний абсолютного початку слова, гуттуральний початок афіксів, ауслатний /ǧ/, відсутність губної гармонії голосних при наявності гармонії за підняттям, співіснування імен дії на –а та –г, так само як і дієслівних імен –agan та –gan, та ін.

О. М. Самойлович також пише, що дані сучасної йому тюркології спонукають дослідників “...до висновку, що турецьку мовну сім’ю відрізняє надзвичайна консервативність... зміни на протязі тисячоліть відбувались здебільшого від механічного змішування, а не органічного розвитку”.

Вивчення загальноогузької мовної основи X–XI ст. як етапу кристалізації типово огузьких мовних рис (надалі О.М.О.) ґрунтується на розумінні відсутності будь-яких власне огузьких писемних текстових джерел того періоду, а відтак визначення даного мовного стану носить здебільшого характер реконструкції, що спирається, по-перше, на більш пізні писемні пам’ятки огузького мовного типу, починаючи від XIII ст., по-друге, на матеріали діалектів сучасних тюркських мов. Мова йде, насамперед, про:

1. Збережену в довгих голосних односкладових слів первинну тюркську довготу, наявну в туркменській, хорасано-тюркській, хорезм. говірках узб. мови: *ūč, āk, īz, kīz*.

2. Нейтралізація протиставлення *ää – ä - ə - e*.

3. Білабіальний *w*, напр.: *suw*. Пор. у М. Кашгарського: “*dewä – у Огузів, tewä – у тюрків*”.

4. Відповідність *b / p* при дзвінкому початку слова, де почав переважати дзвінкий *b*.

5. Властиві сучасній туркменській мові міжзубні *ǰ/θ* не дозволяють реконструювати їх для ОМО.

6. Задньоязиковий *ŋ*, що його збережено в ОМО та більшості діалектів сучасних огузьких мов.

7. Еволюція *x* – *h* уже накреслена в ОМО.
8. Переважно губні варіанти афіксів (-*duk*, - *dur* /- *tur*).
9. Асиміляція приголосних на стику морфем за дзвінкістю / глухістю виявлялась непослідовно.
10. *Ben* мав поруч і варіант *men* “я”.
11. Перехід *bol-* / *ol* “бути” – не відзначено.
12. Дентальні *d* / *t* в ОМО вже були протиставлені, проте нечітко, напр.: *tevā* / Огуз. *dewā*, інтенсивніше перед передніми. Геміната на зтику двох морфем (*atti* / *atdi*) – напівдзвінкий –*t* / -*d*.
13. Категорія відмінку представлена афіксами: -*ŋ* /-*uŋ*, -*l* /-*ʃl*, -*na* /-*ya*, -*da* /-*ta*, -*dan* /-*tan*. В ОМО можна припускати рудиментарні відмінки – інструментальний -*in*, спрямувальний -*ra*, екватив -*ça*.
14. Сполучники -*taki* / -*daki* – “теж”.
15. - *lug* / -*lig* – володіючий чимось.
16. Ще слабко були представлені арабо-перські запозичення.

На закінчення О. М. Самойлович відзначає, що відкриття старіших датованих списків або оригіналів досліджуваних ним рукописів “додало б туркологам можливості більш впевнено та широко користуватись цими важливими для історії турецької мови пам’ятками”. Таким чином, порівняння мови списків обох наведених у Самойловича пам’яток дає змогу побачити, як починаючи від XVII століття чагатайська мова втрачала колишню потугу під впливом живих як узбецької, так і, в рівній мірі, туркменської мов, а кількість огузьких елементів в ній для даного регіону ставала дедалі більшою.

5. Перспектива подальших досліджень. Подальші дослідження списків туркменського походження допоможуть пролити світло на долю даних, безспірно важливих для історії туркменської мови, списків і поповнять нашу інформацію про дослідження в галузі загальноогузьких реконструкцій.

6. Результати. Мова обох списків свідчить, що відносити її, на нашу думку, слід до певної додаткової, “проміжно-змішаної” групи у класифікації писемних мов: недарма сам Самойлович зазначатиме пізніше, що «...я не бачу необхідності дрібнити літературні пам’ятки XIII–XIV ст. на різко обмежені групи, через недостатність мовних матеріалів; найдавніше турецька література мусульманської доби напевне пов’язана із ... пам’ятками, здебільшого, змішаною західною говіркою (в термінології Самойловича – “огузько-уйгурською”)». Саме ця група, і, насамперед, західно-

огузькі її риси згодом відіграватиме особливо важливе значення для розвитку літературних тюркських мов наступних періодів, набуваючи ще більш змішаного статусу.

¹ З роду Шиманських узбецьких ханів (1603–1663), хан, історик, командуючий, правитель Ургенча (1623), Хорезма (1643), відомий войовничими стосунками з туркменами.

² Чагатайською мовою називаємо тут мертву, побудовану на підґрунті уйгурської та караханідської традицій, книжно-писемну мову, що почала розвиток від XIII ст. (на думку Ф. Кьопрюлю), досягла вершини у творах Неваї XV ст. (на думку Я. Екманна), від XVI ст., перебуваючи під впливом огузьких писемних різновидів мов та Андижанського діалекту, зберігала статус мови культури та літератури на широкій території, включно із Кримом, та поступово, на момент XIX ст., поступилася місцем узбецькій мові. Детальніше див.: Благова Г. Ф. Чагатайский язык // Языки мира. Тюркские языки. – М., 196. – С. 148–159.

³ Абуль-Гази-Бохадур-Хан. Родослівная туркмен. Перевод А. Туманского, Асхабад, 1897. – Цит. За: О. М. Кононов.

⁴ Самойлович вказує також зі вставки про туркестанських сеїдів на сина шейха Шерефа Ходжу Мугаммада, трьох дочок Селіму-біким, Мігр, Джемаль-біким, що одружилися відповідно із Джелилем Кермані, Мухтаром Великим та Лукман-беєм (Самойлович. С. 892).

⁵ Самойлович. С. 890. Текстологічні коментарі див. посилання 15 тієї ж сторінки.

⁶ Переклад російською (скорочений) див. Самойлович. С. 891–892.

⁷ Самойлович. – С. 896. При цьому Самойлович відзначає, що у 1908 році ним уже було опубліковано невеликий уривок з іншої копії Ебульгазі хана.

ЛІТЕРАТУРА

Классики отечественного востоковедения. *Самойлович А. Н. Тюркское языкознание.* Филология. Руника. 2005.

Баскаков Н. А., Каррыев Б. А., Хамзаев М. Я. Туркменско-русский словарь. Москва, 1968.

Грунина Э. А. Историческая грамматика турецкого языка. Морфология. Москва, 1991.

Грамматика туркменского языка. 1. Фонетика и морфология. Ашхабад, 1970.

Грунина Э. А. **Туркменский язык.** Москва, 2005.

Баскаков Н. А. **К истории изучения туркменского языка.** Ашхабад, 1965.

Кононов А. Н. **Родословная туркмен.** Москва–Ленинград, 1958.

Desmaisons, Petr. **Historie des Mongols et des Tatares par Aboul-Ghazi Behadour Khan.** Amsterdam, 1970.

Devellioğlu Ferit. **Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat.** Ankara, 1990.

Ebü'l – Gazi Bahadır Han // **Türk Ansiklopedisi.** – Cilt 14.

Ebulgazi Bahadır Han. **Şecere-i Terakime (Türkmenlerin soy-kütüğü).** – Hazırlayan: Zühal Kargı Ölmez. Türk Dilleri Araştırmaları Dzisi: 3. Ankara, 1996.

Ergin M. **(Şecerei Terakime) Türklerin Soy Kütüğü.** – 1972 sonrası.